

מיכל ארבל

תם ונשלם?

על דרכי הסיום בסיפורת

עורכי הסידרה:
רות קרטון-בלום,
עוזי שביט,
יגאל שוורץ

עריכת טקסט: דינה הורביץ

ספריית תל-אביב
לחצוני תורת הסיפורת

הוצאת הקיבוץ המאוחד
וקרן יהושע רבינוביץ לאמנויות, תל-אביב

2008

בקשת התשובה המוחלטת והיציבה, עצם בקשת הסיגור, מוצגת כמשאלת געגועים לאמונה בסמכות עליונה היכולה להעניק פשר מוחלט ויציב – אמונה שאבדה לעולם המודרני, הנע וגד ממקום לשלום כשלמה נטע.

“שלוש אחיות”: “אין כאן משום נחמה גמורה”

סיפורו הקצרצר של עגנון, “שלוש אחיות”, שהתפרסם לראשונה בעיתון דבר בשנת 1937, נפתח בתיאור עקת חייהן ועבודתן הלא פוסקת של שלוש תופרות עניות:

שלוש אחיות דרו בבית אפל והיו תופרות כלי לבן לאחרים. מאור הבוקר עד חצות לילה, ממוצאי שבת עד ערב שבת עם חשיכה לא זזו מאצבעותיהן לא מטפרים ולא מחט ולא פסקה גניחה מלבן, לא בימות החמה ולא בימות הגשמים. אבל ברכה לא ראו בעמלן. ואם מצאו פת חריכה לא היה בה כדי שביעה (עגנון 1962א, קצו-קצז).

פתיחת הסיפור בתיאור מצב סטטי ומתמשך מעוררת ציפייה לשבירת ה“תמיד” על ידי “הפעם האחת”, על ידי שרשרת אירועים שתביא לשינוי. הסבל, העמל הבלתי פוסק והמחסור מעצבים ציפייה זו כציפייה להתרה בהיחלצות והצלחה, אם דרך התמרדותן של האחיות ואם דרך תשועה חיצונית. המלכודת הסיזיפית של העמל שאין בו ברכה מודגשת על ידי הניגוד בין האחיות לבין האחרים, בין האפל ללבן, בין העמלות לבין הנהנים מפרי עמלן, בין המחסור למותרות, והיא מומחשת על ידי המעגלים החוזרים של הזמן – היום, השבוע, השנה – שבתוכם לכודות האחיות בעבודה הלא פוסקת ובגניחה מלבן. הסבל הפיזי – המחלה והרעב – מעצים את הצורך בשועה. ואולם, כאשר העלילה יוצאת לדרך, היא אינה מובילה את האחיות – ואת הקוראים – אל ההיחלצות המקווה:

פעם אחת נתעסקו בעשיית כתונת נאה לכלה עשירה. משסיימו מלאכתן נזכרו צרתן שאין להן כלום חוץ מעורן על בשרן, ואף הוא מזקין ותושש. נתמלא לבן צער.

נתאנחה אחת ואמרה כל ימינו אנו יושבות ומתייגעות לאחרות ואנו אפילו פיסת בד כדי לעשות לעצמנו תכריכים אין לנו. אמרה שניה אחותי, אל תפתחי פה לשטן.

ואף היא נתאנחה עד שזלגה דמעות.

ביקשה שלישית לומר אף היא דבר. כיון שפתחה לדבר ניתזה צינורה של דם מפיה וטינפה את הכתונת.

כשהביאה את הכתונת אצל הכלה, יצא הגביר מטרקלינו. ראה את הכתם. גער בתופרת והוציאה בנוזיפה. ואין צריך לומר שלא נתן לה שכרה (שם).

הסיפור אינו מסתיים בנקודה זו אך העלילה מסתיימת, וסיומה אינו בהתרה כי אם במבוי סתום. לכאורה, הציפייה לשינוי מתממשת: האירועים שוברים את המצב הסטטי שתואר. קורה דבר-מה שלא קרה קודם – “משסיימו מלאכתן נזכרו צרתן” – העבודה נעצרת. מלאכת תפירתה של הכתונת האחת מובחנת מן הרצף האחד של העמל, מן התנועה הלא פוסקת; היא עומדת בפני עצמה, ולכן ניתן לסיימה ולעצור. תנועת המספריים והמחט נפסקת, פוסק גם קולן של הגניחות מן הלב. מתוך העצירה וההשתתקות עולה תהליך של התעוררות, מודעות וביטוי, של גאות וזרימה החוצה: זכרון הצרה מעלה את הצער, הצער עובר על גדותיו, נשפך באנחות, במילים, בדמעות ובדם, ומכתים את הכתונת. אבל המהלך אינו מהלך של היחלצות והוא אינו מוביל לשום שינוי ממשי: תמצית העלילה היא שהיה היו שלוש תופרות עניות שעמלו ללא הרף וחיו במחסור ובחולי, פעם אחת הן הכתימו כתונת בדם לבן ולא קיבלו שכר על מלאכתן. ניתן לשער שמנקודה זו ואילך הן המשיכו לעמול ללא הרף ולחיות במחסור ובחולי עד יום מותן. לא זו בלבד שהכתמת הכתונת, הנוזיפה ושלילת השכר אינן בונות עלילה של מרד או של הצלה ותיקון העוול, אלא שהן אינן בונות אפילו עלילה של אלטרנטיבית של התדרדרות וקטסטרופה. אין כאן התקדמות ברורה, לא לקראת התרה ב“טוב” ולא לקראת התרה ב“רע”.

פסקת הפתיחה העמידה במרכז את הוסר הצדק החברתי, את הפער בין העמלים לבין הנהנים, בין אלו שאין להם לבין אלו שיש להם, ואת מצוקת העמל, העוני, הרעב והמתלה. ההקשר החברתי מודגש על ידי הקדשת הסיפור בברכה לברל כצנלסון – איש העלייה השנייה ומנהיג תנועת הפועלים, מייסד ועורך העיתון דבר, שבו פורסם כאמור הסיפור

לראשונה – והסיפור עצמו, בחזרה על המילה "ברכה", חוזר וקושר עצמו להקדשה. אם כן, על פי פסקת הפתיחה, הסיפור יכול להיות קרוב ללבנו של סוציאליסט כברל; אולם הסתיימותו של המהלך העלילתי בלא כלום עומדת בסתירה גמורה לנומרות הייצוג של הריאליזם הסוציאליסטי ולאידאולוגיה העומדת מאחוריהן, ומשמעותה החברתית אינה ברורה. נוסף על כך, הסצנה הקצרה מפקיעה את בלעדיותה של התמה החברתית. המחסור הכלכלי נכרך ללא הפרד בזה המיני, והעדר הכתונת מנכיח את הגוף המזוקן והלא אהוב, את העור והבשר. ברגע העצירה נזכרות האחיות בכך ש"אין להן כלום" – וה"אין" הוא העדר הכיסוי, אותו כיסוי שהן מייצרות ללא הרף עבור אתרות וחסרות בעצמן. העדר זה מותיר חשוף את הגוף העירום והתושש. ה"צרה" מזוהה אפוא עם החסך המיני, והזיהוי מחזק בדיעבד רמזים קודמים לקיפוח מיני: האחיות היושבות בבית האפל אינן תופרות בגדים סתם אלא כלי לבן המיועדים, לפחות בחלקם, לנדוניות; ב"פעם האחת" הזאת הן תופרות כתונת נאה לכלה עשירה. גם המחסור הכלכלי וגם החסך המיני מדכאים את הגוף ודוחפים את התופרות אל מותן. חיי הרעב והעמל בבית האפל מסתיימים במחלת העניים, בשחפת; התבלותו של הגוף הלא אהוב מובילה לחתונה חלופית עם המוות: "כל ימינו אנו יושבות ומתייעצות לאחורות ואנו אפילו פיסת בד כדי לעשות לעצמנו תכריכים אין לנו", אומרת האחות הראשונה; ל"אחורות" יש, והן הולכות לבושות כתונת לבנה למיטת כלולות עם חתניהן החיים, ואילו לנו אין, ו"אנחנו" הולכות אל המוות עירומות, מבלי שיהיה לנו אפילו בד לבן לתכריכים. המילים הופכות לדמעות, הדמעות לדם, וכתונת הכלולות מוכתמת בדם המחלה במקום בדם הבתוליץ. ההמרה משלבת את הנישואין והמוות, והמוות אכן ממתין לאחיות מעבר לפינה: האחת רוקקת דם, שלושתן גונחות מלבן ללא הרף. נראה הדבר שהפה כבר נפתח לשטן והמוות חדר לגופן. אולם בנקודה זו הסיפור נסוג מן ההדגש המיני-תנאטי. אמנם עמידתה של התופרת מול הגביר התקיף, היוצא מטרקלינו ורואה את הכתם, אינה נטולת קונוטציות מיניות, אבל בסופו של דבר הסצנה מחזירה אותנו אל העוול החברתי ואל המבוכה שמעוררת הסתיימותו של המהלך העלילתי במבוי סתום. ההערה האירונית – "ואין צריך לומר שלא נתן לה שכרה" – משתמעת לשני פנים. מצד אחד, האירוניה

מכוונת כלפי הדורסנות הבורגנית; מצד אחר, התערכותו של המספר אינה ממשיכה את העניין החברתי אלא מובילה לפסקת סיום השונה מכל מה-שקדם לה:

הוי, אילו רקקה שניה דם והשלישית היתה בוכה, יכולים היינו לכבס את הכתונת בדמעותיה ולא היה הגביר בא לידי כעס. אבל אין הכל עשוי יפה בעתו. ואפילו הכל היה עשוי יפה בעתו, כלומר אילו היתה זו בוכה אחר שזו רקקה דם, עדיין אין כאן משום נחמה גמורה (עמ' קצז).

"שלוש אחיות" נחתם ב"סיום מספר", בחטיבת סיום מובחנת הפונה מתיאור העולם הבדוי אל הקונטמפלציה עליו ועל מעשה הסיפור עצמו. ההצהרה המפורשת של המספר על דבר סיומו של הסיפור הופכת את דבריו האחרונים לטקס תגיגי של פרידה, אך משמעותה של אמירת הפרידה אינה ברורה: אל מה מכוונת האירוניה הנפתלת, לאן מובילה אותנו השבירה המבלבלת של הגבול בין מספר, סופר וקוראים? קהלת אמר "את הכל עשה יפה בעתו" (קהלת ג יא); כנגדו אומר המספר "אין הכל עשוי יפה בעתו". ומה אינו עשוי יפה בעתו? אם התשובה ממוקמת בהקשר החברתי, הרי שהמספר נדרש כאן במובלע לשאלה הפותחת את ספר קהלת: "מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמל תחת השמש" (שם, א ב). השאלה אינה נתפסת על ידו כתהייה פילוסופית מופשטת, העולה מתוך עמדה פטאליסטית, אלא כאידאולוגיה חברתית פוזיטיבית ואולי אף כפרוגרמה פוליטית פרגמטית: צריך שיהיה לאדם יתרון בעמלו. ברם, האפשרות לקריאה פוזיטיבית מעין זו מתפרקת מיד בהמשך. המשאלה האירונית לשינוי סדר האירועים – "הוי, אילו רקקה שניה דם והשלישית היתה בוכה, יכולים היינו לכבס את הכתונת בדמעותיה ולא היה הגביר בא לידי כעס" – מצביעה על כך שאופק הציפיות "שלנו" אינו מרחיק אל מעבר לניקוי הכתם בדמעות. הבקשה אינה לסילוק העוול מן העולם אלא להרחקתו מן העין לטובת שלוות נפשנו, המספר והקוראים כאחד, שהרי איננו מבקשים באמת לבטל את ההבדל בין הגביר לתופרות, בין עצמנו לתופרות, אלא לשמרו. האירוניה אינה מכוונת אפוא כלפי הגביר, כלפי העוול, אלא כלפי מוגבלות ציפיותנו-שלנו, כקוראים, לתיקון. נראה אפוא שגם כאן, כמו בחלקיו הקודמים של הסיפור, התמה החברתית אינה התמה הבלעדית ואולי אף אינה העיקרית; פסקת הסיום מראה לנו שחוד החגיגי

של החשיפה אינו מכוון רק כלפי ציפיותינו החברתיות אלא גם כלפי ציפיותינו האחרות: ציפיותינו הספרותיות מסיימים.

הקונטמפלציה בסיום "שלוש אחיות" איננה מוסבת רק על העולם הבדוי שהסיפור מכונן ועל מה שהוא מייצג, אלא גם על מבנה עלילת הסיפור ועל מה שהמבנה הזה מייצג. היא מושכת את השטיח מתחת להסכמות ולהבחנות – כמו, למשל, ההבחנה בין מחבר, מספר וקוראים – שהסיפור נשען עליהן עד כה, ומשתמשת בבלבול ובאי-היציבות כדי להעלות שאלות פואטיות עקרוניות. במובן זה דומה סיומו של הסיפור "שלוש אחיות" לסיומו של הסיפור "האף" לניקולאי גוגול: גם שם "סיום המספר" פונה מן העולם הבדוי אל הסיפור עצמו והמספר שם לחוכא ואיטלולא לא את גיבוריו ואת אוילותם אלא את עצמו כסופר ואת אוילותו-שלו – אך בתוך הגיגת השטויות הוא נועץ שאלות לגמרי לא אויליות בדבר ייעוד האמנות ונאמנות החיקוי (גוגול תשנ"ב, 33-54). בשונה מסיימו של "האף", סיומו של "שלוש אחיות" עוסק במפורש בסוגיית הסיום: השאלה שהסיפור מעלה בסיומו היא השאלה בדבר טיבה של הבקשה להתרה עלילתית. גם לשון הרבים המבלבלת שבפנייה ("יכולים היינו"), השוברת את גבולות המבדה ומכניסה את הקוראים לסירה אחת עם המספר, המציג את עצמו כמחברו של הסיפור; גם ההכרה בכך שהסדר אינו ניתן לשינוי, אף לא על ידי מחברו של הסיפור – כל אלה מאירים בלגלוג אירוני את משאלת הסיום של הקוראים והמחבר כאחד, משאלה המופנית אל הסיפור המסוים הזה ואל סיפורים בכלל. על פי פסקת הסיום, בקשתנו כקוראים להתרת העלילה אינה נובעת מהזדהותנו הרגשית עם סבלן של האחיות או מרצוננו המוסרי לעקור את העוול מן העולם, אלא ממשאלתנו להגן על עצמנו: הפתרון שמציעה ההתרה העלילתית, הסדר והיציבות שמספק הסיגור הספרותי הקונבנציונלי, מסתירים לפחות לרגע, את הסבל והעוול ומסווים את קיומם. בקשה זו של הקוראים מנוגדת, כמובן, לרצון להשיג תיקון אמיתי. המספר, המציג עצמו כמחברו של הסיפור, אינו מלגלג על קוראיו מעמדה חיצונית; גם הוא שותף למשאלה לשינוי סדר האירועים, אולם הוא יודע שהתגשמותה אינה אפשרית ולא ניתן לכתוב את הסיפור מחדש כך שזו תבכה לאחר שזו רקקה דם; ואי אפשר לעשות כן משום שאין זה

סדר הדברים בעולם, שהרי "אין הכל עשוי יפה בעתו", לא במציאות ולא בספרות המבקשת לייצג אותה נאמנה, וגם "אנו", מחבר וקוראים כאחד, מחוייבים לנאמנות זו. קודם עמדנו על כך שהמשפט המסיים – "ואפילו הכל היה עשוי יפה בעתו, כלומר אילו היתה זו בוכה אחר שזו רקקה דם, עדיין אין כאן משום נחמה גמורה" – מצביע על אופק הציפיות הנמוך של הקוראים לתיקון חברתי. כעת האירוניה החותמת נראית טעונה עוד יותר. המשפט המסיים מצביע על התהום הכרויה בין העולם, שביסודו מתנהל כך ש"אין הכל עשוי יפה בעתו", לבין משאלתנו, קוראים ומחבר כאחד, לקרוא ולכתוב סיפורים המציגים את אותו עולם כעולם שבו "הכל עשוי יפה בעתו".

בדיון ב"סיפור המעשה" לברדיצ'בסקי ראינו כיצד הקשר הקריאה כותב לתוך הסיפור גם את הצורך האנושי בסיום שיעניק פשר חד-משמעי לחידת חיי האדם, גם את הפקפוק העקרוני באפשרות קיומו של סיום מייצב ומסגר מעין זה. סיומו של הסיפור "שלוש אחיות" לעגנון מעלה סוגיה זו ביודעין ובמכוון. משאלת הסיום מוצגת כמשאלה להדחקה, כאקט הסותר את עצמו גם מבחינה רגשית וערכית, גם מבחינה אסתטית. החשיפה האירונית של האשליה שמציע הסיום הקונבנציונלי בהסוותו את הפער בין המשאלה לסדר לבין העדרו של סדר כזה במציאות, ושל שקריותה של הנחמה הפגומה שהוא מציע, היא מודרניסטית במובהק. סדרת סיפורי "פוכי" של אתגר קרת, שבה נדון כעת, מעלה גם היא את סוגיית הסיום ביודעין ובמכוון, אולם הידיעה והכוונה בסיפורים אלו נושאות עמן פנים חדשות: הרצינות המודרניסטית של חשיפת האשליה מתחלפת בפרגמנטציה, בהשטחה ובצחוק של הפוסט-מודרניזם.

סיפורי פוכי: "הוא לא יפסיק לנו את"

סיפורי פוכי כלולים בספר צנורות של אתגר קרת, שראה אור בשנת 1992. הסיפורים אינם מופיעים ברצף אחד אלא מפורזים בקובץ כולו (קרת 1992, 20-22, 106-108, 127). בסיפור הראשון, "פוכי", המספר ושלושה חיילים נוספים, כוכי, ציון ומאיר הבוכרי, נמצאים תחת אש